

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається вивчення походження українського народу та початкових етапів його етногенезу в сучасній історіографії. Встановлено, що більшість дослідників поділяє думку про відсутність докорінних змін населення на землях України з найдавніших часів, однак проблема походження українців залишається дискусійною. Поряд із традиційною для радянської історичної науки точки зору щодо появи українців у результаті розпаду давньоруської народності, дедалі більше прихильників набуває версія про формування українського етносу в епоху раннього середньовіччя (VI–IX ст.).

Ключові слова: історіографія, походження українців, етногенез, етнічна історія.

Проблема походження українського народу та ранніх етапів етногенезу українців плідно вивчається історичною наукою вже понад півтора століття, але й нині залишається дискусійною. За цей час з'явилося чимало робіт, у яких час виникнення українського етносу визначається у проміжку від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Зрозуміло, що такі розбіжності не сприяють об'єктивному вирішенню даної наукової проблеми. Постає питання систематизації існуючого доробку, виявлення найбільш характерних тенденцій історіографічного процесу у сфері вивчення етногенетичної проблематики. Такі спроби вже здійснювалися, зокрема, у працях Н.Бондаренка¹ та К.Івангородського². Однак увага у цих та інших подібних роботах зосереджується здебільшого на питанні походження східних слов'ян. До того ж вони не охоплюють усі основні концепції, які представлені у сучасній історіографії. Поява даної статті викликана необхідністю заповнити цю лаку.

До початку 90-х рр. XX ст. питання походження українського народу розглядалося майже виключно з точки зору офіційної в СРСР теорії давньоруської народності. Її сутність полягала у тому, що східнослов'янські племена в період існування киево-руської державності утворювали єдиний етносоціальний організм, який розпався переважно в результаті монгольської навали у середині XIII ст. Розпад Київської Русі визначив відокремлення трьох "братніх народів" – росіян, українців та білорусів. Таким чином, час походження українців мав припадати на пізні середньовіччя, а саме питання про їхній етногенез ставилося у нерозривний зв'язок із аналогічним процесом у двох сусідніх народів³.

Здобуття Україною незалежності сформувало суспільний запит на пошуки історичного коріння української ідентичності. Одним із результатів цього було виникнення нових або популяризація вже існуючих концепцій, які виводили український етнос чи не з доісторичних часів й пов'язували його виникнення з індо-аріями, носіями трипільської культури тощо. Н.Бондаренко цілком слушно називає ці концепції квазінауковими, адже вони ґрунтувалися на сумнівних джерелах і доволіному трактуванні явищ та подій. У науковому середовищі ідеї про походження українців в епоху енеоліту не тільки не набули поширення, але й навпаки були гостро розкритиковані. Найбільш яскраво ставлення академічного загалу до подібних ідей ілюструють матеріали круглого столу "Міфологізація походження українців" (2007), у якому взяли участь відомі українські науковці – Л.Залізник, Н.Яковенко, Г.Півторак, В.Отрощенко, С.Сегеда та ін. Було наголошено на науковій недолугості теорій Ю.Шилова, І.Канигіна та інших міфологізаторів давньої історії України, а також на шкоді, яку ці теорії завдають українському суспільству⁴.

Усунення ідеологічного тиску з боку радянської системи відкрило шлях для розвитку не тільки псевдонаукових ідей, але й цілком аргументованих версій походження українського

народу, які йшли у розріз із концепцією давньоруської народності. Зокрема, відбулося відродження етногенетичної концепції М.Грушевського, який пов'язував походження українського народу із племенами антів. Рішучим прихильником даної концепції виступив знаний український археолог М.Брайчевський. Наполягаючи на слов'янській етнічній належності зарубинецької та пшеворської культур й ототожнюючи носіїв черняхівської культури зі склавинами й антами, М.Брайчевський саме останніх вважав предками українців. Щоправда, крім антів до формування українського етносу, на його думку, долучилося також населення Полісся⁵.

Думку про ранньосередньовічне походження українського етносу послідовно обстоює Л.Залізник. У низці ґрунтовних монографій⁶ дослідник формулює цілісну концепцію етногенезу українців, яка значною мірою базується на попередніх розробках М.Грушевського та М.Брайчевського. Л.Залізник звертає увагу на територіальний збіг ареалу виникнення слов'янства й розміщення ядра українських етнічних земель: "неперервний розвиток на цих теренах від найдавніших слов'ян (антів та склавинів V–VII ст.) до сучасної України дає підстави вважати останніх праукраїнцями". Так само, як ранньосередньовічні племена Англії, Франції, Польщі, Сербії, Чехії були прямими предками, відповідно, англійців, французів, поляків, сербів та чехів, слов'янське населення українських земель VI–VIII ст. (носіїв пеньківської та празької культур), можна вважати безпосередніми пращурами українців. Наявність української лексики у сербській, хорватській та лужицькій мовах доводить, що предки носіїв цих мов – анти й склавини, що розселилися у V–VII ст. з України, говорили на праукраїнських діалектах. Таким чином, на думку Л.Залізника, слов'янські народи фактично відгалузилися від праукраїнського генетичного дерева, яке з середини I тис. розвивалося на етнічних українських землях між Карпатами, Дніпром і Прип'яттю. "Безперервний культурно-історичний розвиток слов'янських племен на землях Північно-Західної України від склавинів Волині V ст. до Київської Русі є першою, додержавною фазою формування українського етносу. Археологічні пам'ятки VIII–IX ст. відомої лука-райковецької культури Північно-Західної України залишені праукраїнськими літописними племенами деревлян, волинян, білих хорватів, тиверці, уличів, полян. Саме ця праукраїнська людність була творцем першої української держави Київської Русі"⁷.

Близькою до поглядів Л.Залізника є етногенетична концепція відомого археолога-славіста В.Барана. Вона ґрунтується на поєднанні ідей М.Грушевського з широким археологічним матеріалом, який було накопичено за останні десятиліття. Згідно положень концепції В.Барана, в епоху раннього середньовіччя усе Верхнє й частину Середнього Подністров'я, а також Волинь до Прип'яті та Дніпра займали склавини – носії празько-корчакської культури. Між ними та степом, у Південному Побужжі, нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти – носії пеньківської культури. Предки українців були більшою мірою пов'язані зі склавинами, так само як і предки словаків, чехів, морав'ян і сорбів. У свою чергу, предками росіян та білорусів слід вважати насамперед носіїв колочинської культури⁸.

У VIII–X ст. склавини та анти утворили етнокультурний симбіоз, представлений райковецькою та волинцівсько-роменською культурами. Останню дослідник пов'язує із зародженням українського народу⁹. На думку В.Барана, походження назви "Україна" також сягає другої чверті I тис. н.е. й може бути пов'язане із назвою антів: "Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранської означає "крайні", "окраїнні". Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але втрималась у них лише до початку VII ст. Надалі етнонім "анти" зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції та був заново зафіксований Літописом під 1187 р. у формі "Україна". Ця літописна згадка стосується тієї ж порубіжної зі Степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів ... Можна вважати, що так само, як етнонім "анти" ("крайні", "окраїнні") стосувався населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім "Україна" означав не край Переяславської землі, а всю порубіжну зі Степом територію"¹⁰.

В.Баран заперечує існування давньоруської народності як цілісного етнічного організму. На думку дослідника, центральне управління па чолі з великим київським князем, створення державного економічного простору, поширення єдиної православної церкви, уживання у писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурний вплив міських центрів

були чинниками консолідації слов'янських племінних союзів-князівств і неслов'янських племінних груп. Але ці чинники "не можуть бути доказами етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії єдиної давньоруської народності"¹¹. В ході розпаду Київської Русі, удільні князівства згурпувалися навколо певних культурно-економічних центрів давніх племінних земель, які зберігали свої власні етномовні та етнокультурні традиції. Саме вони стали рушійними силами процесів утворення українського, білоруського та російського народів, історичні витоки яких сягають доби Великого переселення народів¹².

Версія про ранньосередньовічне походження українців знайшла підтримку й серед мовознавців. Г.Півторак, беручи у якості основного критерія визначення часу походження певного етносу культурно-історичну неперервність етнокультурного розвитку, дійшов висновку, що етнографічні та мовні особливості українського народу почали формуватися ще за скіфських часів. Зокрема, на думку дослідника, під скіфським впливом предки антів перейняли обряд тілопокладення під курганами, низку вірувань (культ Перуна, вшанування берегинь і русалок тощо). "Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і – рідше – тваринного світу (так званий "скіфський звіриний стиль)". З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід і південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис ... Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикативну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*"¹³. Час формування українського етносу Г.Півторак відносить до середини I тис. н.е. і пов'язує його безпосередньо із розпадом праслов'янської етномовної спільності¹⁴.

Думку про те, що коріння українського етносу сягає глибокої давнини поділяє українознавець С.Наливайко. Уникаючи термінів на кшталт "праукраїнці", "праукраїнська спільність" тощо, дослідник наголошує на тому, що на території України "не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносу – певна частина того чи іншого народу неодмінно лишалася на своїх предковичних землях"¹⁵. Походження українського народу слід пов'язувати зі слов'янами, однак саме питання етногенезу слов'ян С.Наливайко пропонує вирішувати з огляду на те, що слов'ян як єдиного народу не існувало: "слов'янство (як і скіфську етнокультурну спільноту) творили численні споріднені народи, кожен з яких мав власну передісторію, власне етнічне обличчя та етнічну назву"¹⁶. Таким чином, на думку дослідника, розгляд української етнічної історії слід розпочинати від індоєвропейської проблеми. Вирішальним для формування українського народу на своїх етнічних землях стало XIII ст., яке характеризувалося посиленням окремішності руських земель¹⁷.

Етнолог С.Павлюк вважає, що племена – носії давніх археологічних культур на теренах України, лише опосередковано причетні до етногенезу українського народу, "як такі, що постійно підтримували життєдіяльність на наших теренах, і від яких спадкувались наступними племенами господарські й культурні досягнення"¹⁸. Для вирішення питання власне українського етногенезу найбільше значення має доба від початку нашої ери, яка ознаменувала появу праслов'янських племен – носіїв зарубинецької культури. Творення українського, російського та білоруського народів припадає на другу половину I тис. н.е.: український народ складуть східнослов'янські племена антської та склавинської груп, що підтверджується пам'ятками райковейцької культури – спадкоємиці празько-корчакської та волинцевсько-роменської культури. Епохою становлення українського народу стала доба Київської Русі. У цей час, як зазначає дослідник, руська (українська) етнічна спільнота освоїла й обжила певну територію, створила спільні для цілого етносу культурні й духовні цінності, усвідомлено захищала свою землю, дбаючи про її багатство, приєднувала інші східнослов'янські племена. Загалом, дослідник доходить висновку, що "Київська Русь була періодом формування не політично надуманої історичної спільності, яку іменували як народність, а повноцінною етнічною спільністю – русичів-українців"¹⁹.

Дещо обережнішої позиції дотримується інший український етнолог – В.Балушок. На думку дослідника, в основі етногенезу знаходиться процес формування етногенетичної ніші, який полягає у соціокультурній адаптації певної людської популяції до тих чи інших природних і соціальних умов²⁰. Час формування української етногенетичної ніші припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тис. н.е. В цей час завершується розселення слов'ян, асиміляція ними субстратного населення, засвоєння його основних культурних досягнень, формується мережа комунікацій. На час утворення Київської Русі на території України формується протоукраїнська метаєтнічна спільність, що складалася з етносів племінного типу (полян, хорватів, уличів, волинян тощо). Маючи однотипну етнічну структуру ці співплемінності швидко зближувалися в межах ранньодержавного утворення. На їхній основі йшов процес складання єдиного етносу, з'явилися перші прояви загальнопівденноруської (української у перспективі) самосвідомості. Проте, утворення в кінці IX–X ст. Київської Русі, яка об'єднала кілька етногенетичних ніш, повернула в іншому напрямку етногенетичний процес на українських землях і певною мірою загальмувало його. Виникли близькоспоріднені "земельні етноси": русь (кияни), чернігівці, галичани та інші, які в сукупності сформували українську метаєтнічну спільність, що існувала у XI – середині XII ст. В кінці XII – на початку XIII ст. у Південній Русі сформувався єдиний етнос, який у пізніші часи змінив самоназву на "українців". У пізніші часи українській етнос вже не міг утворитися, адже українські етнічні землі опинилися у складі різних державних утворень²¹.

Слід зазначити, що теорія ранньосередньовічного походження українців в умовах незалежної України здобула багатьох прихильників, але не стала панівною. Частина дослідників продовжує дотримуватися ідеї, згідно якої український народ почав формуватися безпосередньо після розпаду давньоруської народності – цілісної етнічної спільноти києво-русьської держави.

У 2000 р. Інститутом археології НАН України була підготовлена колективна монографія "Етнічна історія Давньої України". У ній, зокрема, наголошувалося, що пошук єдиного народу – предка сучасних українців є неможливим. Враховуючи, що повної зміни населення на теренах України ніколи не було, усе, що відбувалося на цих теренах упродовж тисячоліть так чи інакше було "генетично успадковане українським народом"²². Разом із тим, для XII–XIII ст. визнавалося існування єдиної давньоруської народності або етнокультурної спільності, для якої було характерним усвідомлення спільного походження, єдність мови та культури, почуття територіальної спільності²³.

Схожі погляди були висловлені учасниками круглого столу "Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі", який був проведений Інститутом історії України НАН України у 2001 р. за участі провідних істориків України, Росії та Білорусії. Частина з них фактично підтримала теорію давньоруської народності як етнічної підоснови українців, росіян та білорусів. Так, на думку, П.Толочка у VI–VIII ст. східні слов'яни становили єдиний етнокультурний масив. Пізніше, у межах Київської Русі сформувалася відносно єдина етнокультурна і етнополітична спільність, яка мала спільну назву – Русь²⁴. У свою чергу, білоруський дослідник Е.Загорульський, висловив думку, згідно якої східні слов'яни, як єдиний народ, під час розселення у IX–X ст. змішувалися з іншоетнічними елементами, що й визначило подальший розподіл давньоруської народності²⁵.

Водночас, російський дослідник В.Сєдов дійшов висновку, що, незважаючи на відносну етнічну єдність Давньої Русі, коріння українців, білорусів та росіян сягають ранньослов'янських часів. Зокрема, білорусів можна вважати результатом балто-слов'янського симбіозу, основу українців становили нащадки антів, росіяни ж увібрали у себе венедські, антські, фінські та інші елементи²⁶.

До певної міри новаторський підхід продемонстрували доповіді О.Моці²⁷ та О.Толочка²⁸, у яких було зроблено акцент на соціально-політичному характері давньоруської народності. Носієм руської ідентичності та уявлення про єдність земель й племен Русі була насамперед правляча та освічена верхівка суспільства, тоді як основна маса населення держави була "безетнічною", тобто не мала етнічної самосвідомості.

Така точка зору на етнічні процеси у Київській Русі конкретизована у подальших працях О.Моці²⁹. Дослідник наголошує на принциповій відмінності середньовічних етнічних утворень

від сучасних й констатує, що етнічне єднання у киево-руській державі відчували лише представники вищих прошарків тогочасного суспільства – виразники елітарної субкультури. Це були насамперед жителі міст, прикордонних фортець, замиських монастирів, пунктів князів і боярських адміністрацій, купецьких караван-сараїв тощо; загалом – не більше 10% населення Київської Русі. Решта людей існування "давньоруської етнічної спільноти" не усвідомлювала. На думку О.Моці, "відстоювання твердження про міцні й усебічні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX–XIII ст., так і в пізніші часи, не дозволяє ... обґрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки й формування сучасних народів"³⁰. Стосовно формування українського народу, О.Моця зазначає, що в епоху Київської Русі слово "Україна" вживалася для позначення тих або інших порубіжних земель. Однак поступово даний термін закріпився за землями колишньої південної частини Київської Русі, що знаменувало собою етап у формуванні українського народу³¹.

Проведений історіографічний аналіз свідчить, що в сучасній українській історичній науці проблема походження й ранніх етапів етнічної історії українців активно розробляється. Практично усі дослідники поділяють думку про те, що на території сучасної України з найдавніших часів не було повної зміни населення, тому культура українського народу так чи інакше увібрала у себе елементи найвіддаленіших епох. Водночас, дискусійним залишається питання про час відліку історії українського народу. У цьому питанні домінують дві основні теорії. Згідно першої з них, праукраїнська спільність почала формуватися в епоху Великого переселення народів на основі племен антів і склавинів, а в епоху Київської Русі українці постають вже як сформований етнос. Інша точка зору полягає у тому, що український етнос сформувався в результаті розпаду давньоруської народності після XIII ст. Існує також компромісна точка зору, прихильники якої не заперечують існування давньоруської народності, але наголошують, що її носієм був лише елітарний прошарок населення Київської Русі. Загалом, жодна з концепцій на сьогоднішній день не є домінуючою, але помітно, що саме ранньосередньовічна версія походження українців здобуває дедалі більше прихильників серед науковців.

¹ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К., 2007. – 400 с.

² Івангородський К.В. Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів // Вісник Черкаського університету. Серія: історія. – № 9 (262). – 2013. – С. 55–62.

³ Див.: Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 543 с.

⁴ Див.: Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. – К., 2008, – 136 с.

⁵ Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., 1993. – С. 34.

⁶ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації: Навч. посібник з етнології українців. – К., 1997. – 256с.; його ж. Походження українців: між наукою та ідеологією – К., 2008. – 104 с.; його ж. Українці: витоки та історичні долі. – К. 2011. – 424 с.

⁷ Залізняк Л.Л. Українці: витоки та історичні долі ... С. 227–228.

⁸ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 195, таб. 16. Див. докладний аналіз концепції В.Д.Барана у праці: Чирков О., Шакурова О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної спільноти й українців // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 127–136.

⁹ Баран В.Д., Баран Я.В. Вказ. праця. – С. 144.

¹⁰ Там само. – С. 147.

¹¹ Там само. – С. 137–138.

¹² Там само. – С. 194.

¹³ Півторак Г.П. Про походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної коліски". – К., 2001. – С. 37.

¹⁴ Там само. – С. 36–39.

- ¹⁵ Наливайко С.С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007. – С. 594.
- ¹⁶ Там само. – С. 596.
- ¹⁷ Там само. – С. 602.
- ¹⁸ Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. – Львів, 2006. – С. 36.
- ¹⁹ Там само. – С. 178.
- ²⁰ Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 31–32.
- ²¹ Там само. – С. 281–283.
- ²² Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. – К., 2000. – С. 5.
- ²³ Там само. – С. 230–231.
- ²⁴ Толочко П.П. До проблеми етнічної історії Київської Русі // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 14–15.
- ²⁵ Загорюльский Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности // Там само. – С. 24–29.
- ²⁶ Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации // Там само. – С. 20–21.
- ²⁷ Моця О.П. Дві імперії – два етноси? // Там само. – С. 22–23.
- ²⁸ Толочко А.П. Воображаемая народность // Там само. – С. 29–34.
- ²⁹ Моця О.П. Південна "Руська земля". – К., 2007. – С. 189–200.
- ³⁰ Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 9–10.
- ³¹ Моця О.П. Південна "Руська земля" ... С. 206–207.

В статье рассматривается изучение происхождения украинского народа и ранних этапов его этногенеза в современной историографии. Установлено, что большинство исследователей разделяет мысль об отсутствии коренных изменений населения на землях Украины с древнейших времен, однако проблема происхождения украинцев остается дискуссионной. Наряду с традиционной для советской исторической науки точкой зрения, согласно которой украинский народ появился в результате распада древнерусской народности, все больше сторонников обретает версия о формировании украинского этноса в эпоху раннего средневековья (VI–IX вв.).

Ключевые слова: историография, происхождение украинцев, этногенез, этническая история.

The article deals with the contemporary studies on the Ukrainian people's origin and the earliest stages of its ethogenesis. As it is stated, while the most of scholars agree that there was no radical population change on the territory of today's Ukraine from the ancient times, the question of the Ukrainians' origin still remains disputable. Among the traditional for the Soviet historical science point of view on the Ukrainian people as the result of the Old Russian ethnicity disintegration, the hypothesis according to which the Ukrainian ethnicity emerged in the Early Medieval ages (6–9 cc. AD) gain more and more followers.

Keywords: historiography, the origins of Ukrainians, ethnogenesis, ethnic history.